
VARIATIONS IN THE USAGE OF THE ADVERBS IN THE KOREAN LANGUAGE

Yusupova Úmitkhan

Abstract:

In this article, the differences in the usage of nouns and possessive cases used in Karakalpak language are analyzed. Examples were collected and studied from various Karakalpak dialects.

Keyconcepts: vocabulary, vocabulary, grammar, stylistics, text.

KÓRKEM SHÍGARMA TILINDE TIRKEWISHLERDİŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERİ

Yusupova Úmitkhan

Tayanış túsinipler: sóz shaqapları, kómekshi sózler, tirkewish, stilistika, kórkem tekst.

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan ataw hám iyelik sepligindegi tirkewishlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri analizlendi. Qaraqalpaq tilindegi túrli shıǵarmalardan mısallar toplandı hám úyrenip shıǵıldı.

Qaraqalpaq tilinde sóz shaqaplarınıń klassifikaciyası boyınsha gúllán sóz toparların eń dáslep mánili sóz toparlarına bólip qarap, oǵan dara turǵanda leksikalıq mánige iye hám gáp aǵzası bola alatuǵın sóz shaqapların kirgizip qarasa, al ekinshi bir sóz toparların ózleriniń dáslepki materiallıq mánisinen uzaqlasıwına yamasa birotala ayırılıwına, jeke turǵanda máni bildirmewine ham gápte belgili bir gáp aǵzası bola almawına qaray leksikalıq manige iye emes sózler yamasa kómekshi sózler toparına kirgizip, olardı sóz shaqaplarınıń belgili bir túri sıpatında ayırıp bólip qaraydı. Haqıyqatında da, kómekshi sozler dep tallawınıń sebebi de bul topardaǵı sózlerdiń dara turǵanda ózine tán leksikalıq mánilerdiń bolmawın hám usı sebepli olardıń bárqulla kómekshi xızmetinde qollanıwına baylanıslı boladı.

Kómekshi sózler ózleriniń dáslepki leksikalıq mánilerinen ayırılıp, úzil kesil kómekshilik xızmetke ótken sóz shaqaplarınıń bir túri. Biraq dawirdiń ótiwi menen olardıń leksikalıq mánileri birotala gúńgirtlesedi hám tilde qollanıw jaǵdayları da úlken ózgeriske ushıraydı. Nátiyjede olar ózleriniń dáslepki leksikalıq mánilerinen ayırılıp, tek ǵana abstrakt grammatikalıq mánilerdi bildiredi.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler ele tolıq túrde arawlı dárejede izertlengen joq. Ásirese, kómekshi sózlerdiń kórkem shıǵarmalar tilinde qollanıwı boyınsha arawlı túrde heshqanday ilimiy izertlewler alıp barılmadı.

Kómekshi sózlerdiń hárqaysısı óz aldına úyreniliwdi talap etedi. Biz bul izertlew jumısımızda tiykarınan tirkewishlerge sonıń ishinde, ataw, iyelik sepligi menen keletuǵın tirkewishlerdi analizledik.

Atlıq hám atlıq mánisindegi sózlerge dizbeklesip, olardı basqa bir mánili sózlerge baylanıstratuǵın kómekshi sózler tirkewishlik xızmetti atqaradı. Tirkewishler ózi dizbeklesetuǵın sózden keyin kelip, olardıń sepleniwin talap etedi hám sol sózlerdi basqa bir mánili sózler menen basqarıwshı baylanısqa túsirip, basqarıwshı hám basqarıwshı sózlerdiń arasında hár túrli waqıtlıq, orınlıq, sın, sebep, maqset, salıstırwshılıq hám t.b. mánilerdi bildiredi.

Tirkewish sózler tariyxıy shıǵısı jaǵınan mánili sózler bolıp esaplanılsa da, sońǵı waqıtları óziniń dáslepki materiallıq mánisinen ayrılıp, hár túrli grammatikalıq mánilerdi beriwshi kómekshi sózlerge aylanıp ketken.1 Sonlıqtan, tirkewishlerdiń ayırımları bolmasa basım kópshiligi dara, óz aldına turǵanda materiallıq máni ańlata almaydı. Al olardıń leksikalıq mánileri atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózler menen dizbeklesip kelgende ǵana belgili boladı.

Tirkewishlerdiń bir qatarları ataw sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózler menen dizbeklesip, olardı basqarıp keledi. Olardıń eń baslıları mınalar: menen (penen, benen), haqqında, jóninde, tuwralı, arqalı, ushın, sayın, boyı, boyınsha, kibi, yańlı, sıyaqlı, tárizli, taqılette, qurlı, qurlım, shelli, sebepli, sebepten, pishinde, qálpinde, ráwishte, retinde, sıpatında hám t.b.

Menen (penen, benen). Tyurkologlardıń pikirinshe, menen (penen, benen) tirkewishi tariyxıy shıǵısı jaǵınan birlen, birlán degen jıyınaw formasındaǵı sanlıq sózden kelip shıqqan. Birlen, birlán tirkewishi ayırım túrkiy tillerinde, máselen, qırǵız, qaraqalpaq tillerinde menen, qazaq tilinde men, ben, pen, ayırım jaǵdaylarda menen, benen, penen bolıp ta qollanıladı. Noǵay tilinde man, ban, pan, ózbek tilinde bilan, tatar tilinde belán, shor tilinde pıla, túrk tilinde ile, la xakas tilinde nan, gorno-altay tilinde –la bolıp hár túrli fonetikalıq variantlarda ózgergen.

Geypara túrkiy tillerinde, máselen, qazaq tilinde men (menen) tirkewishi tirkewishlik haldan jalǵawlıq xızmetke ótip, házir kómekles sepliginiń jalǵawı sıpatında qollanıladı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde menen tirkewishi jiyi qollanıladı, al sóylew tilinde yamasa dialektlerde menen tirkewishinen basqa bilen/birlen, birlán formaları da qollanıwı múmkin. Bilen tirkewishi kóbinese klassik shayırlar shıǵarmalarında ushırasadı.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

Menen (penen, benen) tirkewishi ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keliw menen birge, iyelik sepligindegi almasıqlardı da basqarıp keledi.

Menen (penen, benen) tirkewishi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatadı.

Jazıwshı shıǵarmaları tilinde menen tirkewishi waqıt manisine qatnaslı sózler menen dizbeklesip kelgende, waqıt manisin bildiredi. Mısalı: Jánjel Aydostıń “Másláhát úyinen” atlıǵıp shıǵıwı menen ayaqlandı. (27-bet). Urı ótirikten qorqıp, ǵarrı túni menen kóz ilindirgen emes. (35-bet). Aqshamı menen uyıqlamay baspaq qorıytuǵın ǵarrı sharshaǵan ulınıń arqa moynın sıypalap otırıp birden qorqıp ketti. (36-bet). Azan menen baspaqtı óz qolıńnan Aydosqa tapsır. (37-bet).

2. Birgelik hám qarım-qatnaslıq mánilerdi bildiredi. Mısalı: «Qaraqalpaqlar endi kórkeyedi, tap sol ekewiniń atı menen atın álemge jayadı» dedi. (34-bet). Bunday jerde sizdey adamlar menen birge otırıw qansha baxıt! (34-bet). Ulı uyqıda edi, ákesin esitpedi, azanda ǵarrı baspaqtı ózi menen alıp qaldı. (36-bet). Jas gezimde ullı Maman biy menen Ámiwdiń Aralǵa quyǵan jerine qarap turganımız bar. (37-bet).

3. Sebep mánisin bildiredi. Mısalı: Keshte, ele aytqanın qılmaǵanımdı bilse, aǵam kúyiner degen qáwip penen baspaqtı sırttaǵı bir jıńǵıldın túbirshigine baylap, ishke kirip edi, esheyinde “keldiń be qozım?” deytuǵın ákesi qıymılsız jatır. (37-bet).

4. Menen tirkewishi -ǵan formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesip kelip, qarsılaslıq mánini bildiredi. Mısalı: Ǵarrı búgin onshelli sharshamaǵan menen janı táshwishli. (36-bet).

5. Is-hárekettiń sının bildirip, qalay yamasa qáytip iske asıwın, isleniw usılın kórsetedi. Mısalı: Basqashalaw jol menen-aq bas biylerdiń awızların iyiskegen jón. (40-bet). Aydos tákábbirlik penen tikeydi. (40-bet). Áliy ırzashılıq penen atınan tusip, Aydosqa qol qawsırıp zángisine mańlayın tiygizdi. (42-bet). Duwxat shapanın iynine jelbigey salǵan Aydos qattı-qattı júrisi menen bulardıń qasına keldi. (47-bet). Gúnakarǵa zorlıq penen duzlı suw ishkizip, izinen onıń shólden qalayınsha óletuǵının tamashalaydı eken (9-bet). Saray xızmetkerleri maǵan húrmet penen qaraytuǵın boldı (9-bet).

6. Materiallıq, predmetlik mánilerdi bildiredi: Ishke kirer aldında jan-jaǵına qarap alıp, qamshısı menen qonışın sırtıldattı. (51-bet). Pa qıpsha belli jananlar menen bázim quratuǵın tóbeshik eken. (51-bet). Izinen bir tabaq tolı sorpa menen Qumar kórindi. (55-bet). Ol erlerge tán sóylese de, jeńi menen qaymaqtay erinlerin tasaladı. (55-bet). Anasınan úsh jasında jetim qalǵan Mamandı Murat shayıq óz balaları menen qosıp tárbiyaladı, óz úyinde ashqan mektepte basqalarǵa qosıp oqıttı. (6-bet).

7. – Iw formalı háreket atı feyiline menen tirkewishi dizbeklesip kelgende, dáslepki háreket baslanıwı menen songı hárekettiń de onıń izin ala baslanatuǵınlıǵın bildiredi.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

Mısalı: Eger bul miynetler sıngende bir hápte shıbıńǵa baylaw menen, nan suw bergizbese, ılayıq. (14-bet). Onıń neshe jasaǵanın hesh kim bilmeydi, biraq, usı ógizdi sıylaw menen Sultangeldiniń saqtı sınbaǵan degen ańız bar. (14-bet).

Haqqında, jóninde, tuwralı jayında tirkewishleri grammatikalıq mánileri jaǵınan óz ara bir-birine sinonim bolıp keledi. Máselen, ol tuwralı, ol haqqında, ol jóninde dep kúndelikli turmısımızda bul tirkewishlerdi almastırıp qollana beriwge boladı. Solay bolsa da, tilimizde hár qaysısının túrli orınlarda qollanılıwı, olardıń azı-kem bolsa da ózine tán mánilik ózgeshelikleriniń bar ekenliginen dárek beredi. Bunday mánilik ózgeshelik tiykarınan stillik talaplarǵa muwapıq kelip shıǵadı. Izertlenilgen materiallarǵa qaraǵanda tilimizde haqqında, tuwralı, jóninde tirkewishleri jiyi qollanıladı, al jayında tirkewishiniń qollanılıw sheńberi dáslepki tirkeyishlerden ádewir dárejede tarlaw. Sebebi ol jiyi qollanıla bermeydi.

Bul tirkewishler ózleri basqarıp keletuǵın sózler menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatadı:

1. Is-hárekettiń kim, ne, kimler, neler jayında yamasa ulıwma bir nárseler joninde ekenligin bildirip, obyektlik qatnasta qollanıladı. Mısalı: Aydos Dospanniń aldında Qumar tuwralı naqolay sóylegenin álleqashan umıtqan edi. (42-bet). Hátte biydiń qayǵısı jóninde de umıttı. (44-bet). Eltuzer xan ólip, onıń ornına Muxammed Raxim xan bolǵanı haqqında Xiywadan jarshılar keldi. (45-bet). Aydos qaraqalpaq xanlığı jóninde jáne sóz qozǵamaqshı bolsa, hámme jıynalıp urıberdi qıladı, awzın qaqqalaydı. (59-bet). Tuwısqanlardıń kózleri jawtańlasıp, aǵası haqqındaǵı jaman xabardı esitiwge qushtarlandı. (84-bet). Begis penen Mırjiqtı kóship ketkeli birinshi kóriwi bolsa da, tuwısqan aǵası tuwralı búytip sóleydi dep qıyalına da keltirmegeni ushın ba, Jáliydiń awzı pánkiydi de qaldı. (78-bet).

Arqalı tirkewishi shıǵarmada siyrek jumsalǵan. Timofeev Nikiforov arqalı sońǵı gáplerdiń mánisin bilip:– Úlkeninde ándiyshe bar kórinedi, - dedi oǵan. (111-bet).

Boyınsha. Bul tirkewish kóbinese ataw sepligindegi atlıq sózler hám -ıw formalı háreket atı feyilleri menen dizbeklesip keledi. Boyınsha tirkewishi óziniń dizbeklesip keletuǵın sózi menen birge tómendegidey mánilerdi bildiredi:

a) Is-hárekettiń belgili bir tiykarǵa, negizge, reje hám tártipke muwapıq iske asqanlıǵın bildirip, sınılıq qatnasta qollanıladı: Kishi júzdiń xanı Abılqayırdıń buyırǵı boyınsha Sırdáryanıń quyar ayaǵındaǵı áyyemgi «Jańakent» sháháriniń ornına endi salınatuǵın qala ushın tas jonadı. (6-bet)

Sebep mánisin ańlatadı. Mısalı: Esitiwleri boyınsha Maman birden tanıdı. (49-bet) Ushın (ush+ın degen qural sepliginiń affiksi). Bul tirkewish ataw sepligindegi sózlerden keyin keliw menen birge, iyelik sepligindegi almasıq sózler menen (siltew hám betlik

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

almasıqları menen dizbeklesip keledi, al 3-bet kóplik sandağı iyelik sepligindegi betlik almasıǵı ushın tirkewishi menen dizbeklesip kelmeydi. Mısalı: Olardıń ushın dep ayılmaydı) dizbeklesip, olardı basqarıp keledi hám hár túrli mánilik qatnaslarda qollanıladı.

Ataw sepligindegi sozlerdi basqarıp keletuǵın ushın tirkewishi óziniń dizbeklesip keletuǵın sózi menen birge tómendegidey mánilerdi ańlatıp keledi:

1. Arnalǵanlıqtı, qıya obyektlik mánini bildiredi. Bul obyektlik mánini bildiretuǵın ushın tirkewishi kóbinese atlıq yamasa almasıq sózlerden keyin keledi. Ushın tirkewishi arnalǵanlıq mánini bildirip kelgende, onı baris sepliginiń jalǵawı menen almasıp aytıwǵa boladı. Mısalı: Biraq paxta iyeginiń sol ushın Xiywaǵa hálek bolǵanı bar. (14-bet). Biyshara men ushın hám kóp jaqsılıq qıldı. (19-bet). Bul ushın kúshli qollar, keń kókirekler kerek. (23-bet). Birazınızǵa shala musulman qazaqlar arasına barıp ullı isler islew ushın xızmet etiwge tuwra keledi. (68-bet).

2. Sebep mánisin bildiredi. Bul mánini ańlatıwda ushın tirkewishi kóbinese -ǵanı//-geni, -qanı, -keni, al siyrek -ǵanlıǵı formaların qabıl etip kelgen sózlerden keyin keledi. Mısalı: Zamanında jawgershilik kóp bolǵanı ushın elde amanlıq bolsın degen niyet penen meniń marhum ákemniń atı Amanlıq qoyılǵan eken. (20-bet). Begistiń gápleri, óziniń sońǵı kúnlerdegi kewil ándiyshelerine saykes kelgeni ushın parasatlı mıyıp tartıp tıńlaǵanı menen moyınlamadı. (26-bet). Biyler shayıqqa jaranıw ushın ba, yamasa toyǵanı ushın ba, aldılarına qoyılǵan ustaǵanlardan iytki pay tasladı (23-bet).

3. Maqset mánisin bildiredi. Mısalı: Aldın oylanılmaǵan isler shıǵıp qalsa, albıramaw ushın bir topar jigit bir gúdi bedeniń tásasına otırgızıldı. (45-bet). Basqa urıwlar quwanışıńdı bólisiw ushın emes, sıraw ushın keledi. (24-bet). Birew áketiw ushın dawıslap atırganday «ózimdiki, ózimdiki» dep emirenedi. (34-bet).

Kibi, yańlı, sıyaqlı, sekilli, tárizli, taqılette, qurlım, shelli tirkewishleri ataw sepligindegi atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatuǵın sózlerdi basqarıp kelip, ózleriniń dizbeklesip keletuǵın sozleri menen birge tilimizde kóbinese teńewlik, salıstırıwlıq, al geyde muǵdarlıq mánini ańlatadı. Mısalı: Bul awıldıń basqa awıllardan ayırması–uzaq sapardan boldırǵan kárwanıń suwǵa jetken jerde irkilip júk túsirgeni yańlı, móldir suwlı «Kók ózektiń» kánarına biyreje mákanlasqanında emes, ele shókpegen, jabıwları taza kárwan bas narlar kibi biyik bes otawdı aynala qonıslasqan bir gúreń elatlıǵında. (4-bet). «Aydos sıyaqlı ladanlar xaqınıń tapqanın tasıp turǵansoń kórkeymey ne qıladı» degen juwabı bar. (58-bet). Xiywa sıyaqlı bir sháhár salsaq kárwanlar toqtap ótse, sawda-satıp qılsa, mektep, medrese ashısaq. (72-bet). Onlaǵan kúnniń ishinde ádewir-aq erjetip qalǵan sekilli (78-bet). Gúllán ózbektiń úsiri shelli Qonıratqa súyengeshe, Xiywa menen boy teńlestirseńiz qáytedi? (79-bet). Bizin xalıqtıń omiri sizge bes sawsaǵınız

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

---

kibi. (85-bet). Az dey me, hálsiz dey me, námálim, biraq mensinbey atırǵan sekilli, ele belgili baslı juwap joq (30-bet).

Mánilik jaqtan kibi, yańlı, sıyaqlı, sekilli, tárizli, taqılette, qurlım, shelli tirkewishlerin -day//-dey, -tay//-tey affiksleri menen awmastırıp ta aytıǵa boladı.

Ataw, iyelik sepligin basqarıp keletuǵın tirkewishlerdiń ishinde jazıwshı shıǵarmaları tilinde menen (benen, penen), ushın tirkewishleri jiyi jumsalǵan. Ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birlikte hár qıylı mánilerdi ańlatıp kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, kómekshi sózler sonıń ishindegi tirkewishler tilimizde, kórkem shıǵarmalarda, olardıń stillik mazmunınıń ańlatılıwında ayrıqsha áhmiyetke iye. Joqarıdaǵı mısallar arqalı tiykarınan, ataw hám iyelik sepligi menen keliwshi tirkewishlerdi analizledik. Kómekshi sózlerdiń basqa túrleriniń kórkem shıǵarma tilinde qollanıw jaǵdayın izertlew házirgi kúnniń aktual máselelerinen bolıp qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Тошкент, «Фан», 2006.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги сөз шақаплары. //«Қарақалпақ тил билими мәселелери» топламы. Нөкис, 1983, 227-228-бетлер.
3. Дәўенов Е. Атаў сеплеўиндеги сөзлерди басқарып келетуғын тиркеўишлер. //«ӨзССРИА ҚҚФ Хабаршысы», 1980, № 3, 76-82-бетлер.
4. Дәўенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994.
5. Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. Тошкент, 1953, 3-бет.